

УДК 311

Л. М. Мекшун,
к.е.н., доцент**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК
ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ В УКРАЇНІ**

У статті розглянуто програми збирання і зведення статистичної інформації в українських земських статистичних відділеннях. Показано становлення статистичних методів: методу комбінаційних таблиць, методу бюджетних досліджень, методу вибіркового спостереження, розроблених і використаних представниками української земської статистики.

В статье рассмотрены программы сбора и свода статистической информации в украинских земских статистических отделениях. Показано становление статистических методов: метода комбинационных таблиц, метода бюджетных исследований, метода выборочного наблюдения, разработанных и использованных представителями украинской земской статистики.

The article deals with programs of statistical data collection and summarizing in the Ukrainian zemstvo statistical agencies. It also shows formation of statistical methods, namely: method of combination tables, budgetary investigation method, sampling method, designed and used by the Ukrainian zemstvo statisticians.

Ключові слова: *земська статистика, етапи розвитку, методи і програми дослідження.*

Актуальність теми дослідження. Вивчення історії економічної думки України знаходиться на етапі оновлення і формування. Український народ дав людству ряд видатних вчених, які зробили суттєвий внесок у розвиток вітчизняної і світової економічної науки. Актуальність теми статті полягає в тому, що роль українських вчених у формуванні земської статистико-економічної школи до цього часу не отримала достатнього висвітлення.

Постановка проблеми. Необхідність аналізу земської статистики в Україні визначається значимістю її досліджень для

Економіка

сучасної економічної науки. Представники земської статистики в Україні стали фундаторами нових напрямків статистичної науки – оціночної, промислової і бюджетної статистики. Вони відкрили і розробили метод групувань, типологізацію, метод комбінаційних таблиць та ін.

Аналіз досліджень і публікацій. Розвиток земської статистики Російської імперії розглядається в російських виданнях: Гозулова А.И. «Очерки истории отечественной статистики» [1], Кауфмана А.А. «Статистическая наука в России. Теория и методология» [2], Каблукова Н.А «Пособие к ознакомлению с условиями и приёмами собирания и разработки сведений при земско-статистических исследованиях» [3]. У них робиться акцент на аналізі переважно московського типу земської статистики, хоч і зазначається, що існував також чернігівський тип. В українському виданні Корнійчук Л.Я. «Суспільно-економічна думка на Україні в 70-90 - х роках XIX ст.» [4] розглядається формування суспільно-економічних поглядів вітчизняних дослідників і вплив на них ідей народництва і К.Маркса. Незначна інформація про існування української земської статистики є в підручнику «Історія економічної думки України» під редакцією Васильєвої Р.Х. [5] та в роботі Коропецького І. «Українські економісти XIX ст. та західна наука» [6]. Так, у підручнику «Історія економічної думки України» під ред. Васильєвої Р.Х. зазначається: «Почесне місце у науковій спадщині представників суспільно-економічної думки України в цей період займають історико-економічні дослідження, глибокі наукові розробки проблем сільськогосподарської та промислової статистики, демографії, економіки аграрного виробництва, теорії і практики сільськогосподарської кооперації, фінансів і кредиту тощо. Ці галузі економічного знання відзначені в Україні працями таких відомих науковців, як М.Бунге, Т.Рильський, К.Воблий, Р.Орженцький, О.Русов, О.Шлікевич, В.Варзар, В.Левитський, П. Фомін та багато інших» [5, 115]. У згаданій роботі І.Коропецького зазначається: «...належить згадати про деяких статистиків-економістів, що працювали в земствах. У своїх працях вони не обмежувалися статистикою, а додавали до неї значну кількість географічних описів з елементами історичних досліджень. З-поміж цієї групи слід виокремити Опанаса Шафонського, Дмитра

Економіка

Журавського, Павла Чубинського, Олександра Русова, Петра Червінського, Олександра Шлікевича, Василя Варзара та Антона Бориневича» [6,36]

У російському виданні «Всемирная история экономической мысли» [7] в розділі «Статистика» тільки згадується про існування земської статистики. [т.3, 300].

Усі вищезазначені роботи констатують факт, що земська статистика відіграла суттєву роль у формуванні статистичної науки і згадують про існування так званого «чернігівського типу земської статистики». Конкретний внесок українських земських статистиків, їх соціально-економічні погляди, методи і напрями статистико-економічного аналізу, а також вплив інших дослідників на формування їх ідей залишилися не висвітленими.

Постановка завдання. Метою статті є періодизація розвитку земської статистики в Україні та аналіз наукових здобутків її представників.

Засновниками української школи земської статистики стали відомі представники економічної науки Д.П.Журавський, М.І.Зібер, П.П.Червінський, В.В.Варзар, О.О.Русов, О.П.Шлікевич, А.І.Бориневич та ін. Формування методології їх досліджень відбувалося із розвитком напрямів роботи земської статистики.

Ліквідація кріпосного права в 1861 році створила певні позитивні умови для розвитку капіталізму і прискорила процес промислового розвитку. Протягом 1864 – 1873 рр. царський уряд здійснив ряд реформ, мета яких полягала в тому, щоб не зачіпаючи основ самодержавного ладу, пристосувати його до потреб капіталістичного розвитку.

Однією з таких реформ була земська реформа 1864 року, яка вводилась «Положенням про губернські та повітові земські установи». Ліберальні і демократичні сили країни вели боротьбу із залишками кріпосництва в соціально-економічному устрої держави. Тому реформа являла собою поступку уряду конституційним домаганням дворянства. Вона передбачала введення місцевого виборного всестанового представництва, хоч насправді владу в земстві зосереджували у своїх руках заможні верстви населення. Вибори проводились на основі високого майнового цензу і за даними 1865 – 1867 рр. серед

Економіка

губернських гласних дворяни і чиновники становили 74,2 %, селяни – 10,6 %, купці – 10,9 %, інші – 4,3 %, а серед повітових гласних - дворяни і чиновники становили 41,7 %, селяни – 38,4 %, купці – 10,4 %, інші стани – 4,3 % [9, 61-62].

Уряд не надавав земствам самостійності і звів їх функції до чисто господарських справ. Вони не мали своїх виконавчих органів і змушені були діяти через поліцію. Реформа проводилась урядом поступово і обережно. Губернії з незначною часткою поміщицького землеволодіння та райони Правобережної України з численим польським дворянством не підпадали під реформу.

Практична діяльність земств була пов'язана з кількісною характеристикою різних сторін господарського і культурного життя населення. Відповідно до "Положення про земські установи" в їх обов'язки входили: складання кошторисів земських зборів та витрат, фінансування ряду місцевих установ, розвиток землеробства і тваринництва, будівництво гужових доріг, організація народного продовольства, піклування про місцеву промисловість і торгівлю, фінансування шкіл, страхування майна та ін. Тому земським установам для задоволення потреб місцевого і державного оподаткування необхідна була інформація про господарський розвиток губернії, про культуру і охорону здоров'я. Урядова статистика не мала можливості забезпечити земства необхідними даними, тому вони почали збирати їх самі і проводити необхідні дослідження. Виникла земська статистика, яка займалася прогресивною для того часу діяльністю, тому що правдиво висвітлювала соціально-економічне життя країни. Це відрізняло її не тільки від адміністративної статистики, але й від західноєвропейської, яка на той час носила переважно формально-математичний характер.

Формування земської статистики історично пов'язане з деякими статистико-економічними роботами Росії і України у попередній період. Земська статистика використовувала досвід обліку селянських господарств в період кріпосного права, досвід організації оціночних робіт кадастрових загонів 30 – 40 рр. XIX ст., робіт Вільної економічної і Російської географічної громад.

Економіка

Починаючи з 1871 року, у земствах виникли спеціальні статистичні організації у вигляді “столів” і “відділень”, які в подальшому переросли в статистичні бюро. Статистичні відділення при земствах у губерніях України створювалися в такій послідовності: у Чернігівській (1876), Харківській (1880), Полтавській і Херсонській (1882), Катеринославській (1883), Таврійській (1884), Волинській, Київській та Подільській (1911).

Одним із найважливіших питань дослідження будь-якої економічної науки є періодизація її розвитку. Земська статистика існувала в історії економічної науки незначний період – трохи більше чотирьох десятиріч. Тому критерієм періодизації, на думку автора, краще взяти ступінь зрілості статистико-економічних досліджень і завдання оціночних робіт земської статистики на певних етапах її формування. У відповідності із цими критеріями можна виділити три періоди розвитку земської статистики.

У перший період – з моменту організації і до 1893 року – земська статистика розвивалась відносно самостійно і вільно, без особливого втручання урядових органів. Протягом перших 20 років існування земські статистичні органи займалися вивченням селянських господарств, залишаючи осторонь практичні завдання оціночної справи. Статистики самі намічали шляхи розвитку своїх досліджень. Подробиці сільськогосподарського виробництва і побуту тепер розкривалися у цифрових даних: роль землеробства і промислів, роль общинного землеволодіння, майнове становище селянства, роль платежів і доходів, заборгованість та інші питання.

У 1893 р. оціночна справа була взята під контроль урядових органів. Це змінило і характер статистичних робіт 90-х років. Питання оцінки починають займати в земських статистичних дослідженнях головне місце, поглиблюючи зміст ознак і методи проведення робіт. Цей другий період продовжувався до 1899 року, коли новим урядовим законом усі оціночні роботи в обов'язковому порядку були зосереджені в губернських земствах і на їх проведення видавалась щорічна субсидія.

Економіка

З 1900 року всі основні земські статистичні дослідження стають підлеглими завданням оціночної і податкової політики і в оціночних комісіях починають переважати представники урядових органів.

Українська школа земської статистики ґрунтувалась переважно на роботах Чернігівського земського статистичного бюро. Ці роботи відрізнялись від досліджень Московського земського статистичного відділення, яке становило основу російської земської статистичної школи. Кожне із земств мало свої програми і методи дослідження. Статистичні дослідження цих двох напрямків викликали широку дискусію і значно вплинули на земську статистику інших губерній у питаннях програми спостереження, методів збирання інформації і способів її зведення.

Статистичне відділення Чернігівського земства довгий час очолював Петро Петрович Червінський. Програма досліджень чернігівського земського статистичного відділення представлена ним у роботі „Земельная программа, приспособленная к собиранию сведений для оценки земельных угодий” [8]. Головним об’єктом аналізу була земля, основним типом спостереження – поселищене обстеження, основним інструментом – поселищний список. Організація досліджень у чернігівському земстві починалася з нанесення на військово-топографічні мапи кордонів ділянок і їх класифікація за угіддями. Шляхом особистого огляду чи опитування місцевого населення встановлювалися по окремим ділянкам види ґрунтів та їх родючість. Одночасно збиралася інформація про середній врожай, який визначав доходність землі.

Основні дослідження московського земства були спрямовані на з’ясування загального економічного побуту селян, методів господарювання та умов їхньої діяльності [9] Головним інструментом у московському земському статистичному відділенні була подвірна картка, основним типом спостереження – подвірний перепис. Програми подвірних переписів включали питання про розмір господарських будівель, склад родини з виділенням працюючих і непрацюючих осіб чоловічої та жіночої статі, кількість землі, зданої в оренду, суму орендної плати, кількості і видах худоби, розмірах вільних земель та ін.

Економіка

Чернігівський метод дослідження був застосований переважно в українських землеробських губерніях, московський – у російських промислових губерніях. Пізніше різниця двох типів спостережень зменшилася. Земські статистичні дослідження більш пізнього періоду на основі московського типу із використанням керівного початку чернігівського типу виробили єдиний тип дослідження економіки і побуту селянства.

Першим ґрунтовним обстеженням, проведеним в Україні, був земський перепис 1881-1883 рр. в Чернігівській губернії, який охопив усі її п'ятнадцять повітів. Взагалі з 1881 по 1889 рр. подвірні переписи були проведені в 31 повіті різних українських губерній: Чернігівській, Харківській, Полтавській, Херсонській, Таврійській і Катеринославській.

Усі статистичні роботи земств поділялися на два типи: основні і поточні. До основних належали більш чи менш великі дослідження, які проводилися періодично, а до поточних – щоденні спостереження. Основою поділу цих типів була ступінь рухомості досліджуваних процесів: ті, які змінювалися відносно повільно, були об'єктом основного дослідження, а ті які змінювалися швидко – поточного.

Метод збирання статистичних даних шляхом розповсюдження анкет і бланків залежав від суб'єктивних оцінок. Тому у 90-х роках XIX ст. поширення набув експедиційний метод, суть якого полягала в тому, що члени земського статистичного відділення самі виїзжали на місця для отримання необхідної інформації.

Українські земські статистики зробили значний внесок у розвиток методології дослідження статистичної науки. Вони одними з перших застосували **метод групувань і метод середніх величин**. При розробці матеріалів статистичних переписів склали складні групові і комбінаційні таблиці, які в західноєвропейській науці цього періоду ще не використовувалися. Ідею про створення комбінаційних таблиць вперше висунув український дослідник М. І. Зібер, але розробив такі таблиці і втілював їх в статистичній практиці представник Чернігівського земського статистичного відділення, голова Козелецького повіту Олександр Полікарпович Шлікевич (1849-1909) [10]. У своїй першій комбінаційній таблиці дослідник поєднав чотири основні ознаки господар-

---

Економіка

ства: розміри землеволодіння, кількість худоби, кількість найманих робітників, оренда землі. Він побудував цю таблицю для 8 718 подвір'їв 20 селищ Чорноземного району Козелецького уїзду Чернігівської губернії. О. П. Шлікевич першим з українських земських статистиків використав статистико-математичні методи при характеристиці зв'язку різних ознак селянських господарств.

У пізніших розробках при побудові комбінаційних таблиць почали виділятися додаткові групи (не зайняті промислами, зайняті в торгівлі і промисловості). Представники української земської статистичної школи вважали групування необхідним засобом обробки статистичної інформації. У своїх працях вони розкривали функції групувань як метода аналізу зв'язків і засобу виділення типів явищ. Це підготувало основу для подальшого розвитку **теорії типологічного групування**.

Використання групувань дозволило українським земським статистикам проводити поглиблений аналіз. Показники статистичних зведень, які охоплювали десятки використаних ознак, створювали **єдину систему показників**.

Широке застосування в українській земській статистиці знайшов і **метод таблиць**. Українські земські статистики у своїх роботах створювали таблиці, які виходили далеко за межі простого технічного інструменту групування і зведення. Були розроблені і застосовані різні види таблиць і правила їх побудови.

Українська школа земської статистики при розробці даних про врожай однією з перших використала **групування земельних ділянок за типом і якістю ґрунтів**.

Доходність земель в земській статистиці визначалася двома шляхами: або за орендними цінами на землю, або на підставі ринкової вартості отриманої продукції без врахування витрат на неї. Другий спосіб визначення доходності земель був започаткований представниками чернігівської школи земської статистики.

Спосіб оцінки землі на основі поєднання природноісторичних та економічних особливостей окремих територій в подальшому був прийнятий і широко використаний американською сільськогосподарською наукою.

Чернігівська школа земської статистики проводила аналіз кустарно-ремісницької і фабрично-заводської промисловості.

Економіка

Після реформи 1861 року зростання дрібних промислів відбувалося у двох напрямках: першому – у переселенні дрібних промисловців і ремісників із центральних найбільш розвинутих губерній на окраїни; другому – утворення нових дрібних промислів і розширення вже існуючих серед місцевого населення. Основа таких досліджень була закладена українськими вченими Д. П. Журавським і М. І. Зібером. Д. П. Журавський (1810-1856 рр.), в 1851 році запропонував розгорнуту систему показників промислової статистики. У роботі „План статистичного опису губерній Київської учбової округи” [11] два розділи присвячено опису промисловості. Д. П. Журавський одним з перших побудував систему показників, яка стала основою для формування промислової статистики. Ця система досліджувала не тільки матеріальні умови і результати виробництва, але й соціальні відносини у промисловості.

Серед статистичних досліджень 70-х років XIX ст. виділяється робота українського економіста М. І. Зібера (1844-1888) „Досвід програми збирання статистико-економічних даних” [12]. Це була перша і єдина до революції спроба групування промисловості на виробництво засобів виробництва і предметів споживання. Програма М. І. Зібера надавала великого значення питанням впливу виробництва на становище робітників і селян. Слід зазначити, що урядові програми обстеження промисловості взагалі не виділяли соціальні питання.

Система показників, яку розробив М. І. Зібер, була першою спробою розробити схему своєрідного балансу виробництва і споживання продукції та балансу витрат робочого часу на виробництво продукції.

Незважаючи на те, що в статистиці дореволюційної країни програма М. І. Зібера широко не застосовувалась, вона істотно вплинула на розвиток статистичної практики. Саме земська статистика вперше використала при дослідженні економічних явищ балансовий метод і метод групувань. Відомий представник Чернігівської земської статистики О. О. Русов (1847-1915) у своїй роботі „Короткий огляд розвитку оціночної статистики” писав, що перші програми статистичних досліджень, організовані Чернігівським земством, і перша спроба опису села Кашовки були

Економіка

складені „за програмою М. І. Зібера, що мала вказівки, за якими питаннями потрібно розробляти статистичний матеріал” [13, 19].

Дослідженням промисловості в Чернігівському земстві займався Василь Єгорович Варзар (1851-1940). Він зазначав, „що подвірний перепис господарств і групування їх на певну кількість середніх типів – єдиний шлях уявити картину економічного побуту кустарів в усій повноті” [14].

При обробці даних українські земські статистики виділяли дві групи кустарів: перші - ті, що мали землеробське господарство і другі - ті, що його не мали. У кожній групі виділялося три підгрупи: кустарі, які працювали на вільний продаж, кустарі, які працювали на замовників, кустарі, які працювали на скупників.

Програма досліджень була обширною, вона включала такі питання: про склад родини селян-кустарів, про найм робітників, про сільське господарство і заготівлю сировини, про техніку виробництва, про розподіл роботи щомісячно і протягом року, про реалізацію продукції, про час виникнення промислу і заборгованість господаря. У подальшому ці дані були використані В.Є.Варзаром при створенні промислової статистики, батьком якої він вважається. В.Є.Варзар розробив і втілював у життя програми трьох промислових переписів 1900, 1908 і 1913 років.

На рубежі XIX – XX ст. у проведенні земських статистичних робіт в Україні відбувалося піднесення: проведення сільськогосподарських та промислових переписів, активізація поточної статистичної роботи. Але все це було загальмоване селянськими заворушеннями, що спалахнули в губерніях Лівобережної України на початку 1902 р. Наказом царя від 30 травня 1902 р. було припинено збирання статистичних матеріалів в українських губерніях: Катеринославській, Чернігівській, Полтавській і Харківській. [17, 132-133]. Поновлення земських статистичних досліджень почалося після поразки першої революції.

Столипінська аграрна реформа (1906 р.) привела до насильницького руйнування общини і до зміцнення на хуторах заможних селянських господарств. У цих умовах перед

Економіка

українською земською статистикою постали нові завдання: висвітлити економічні і соціальні наслідки реформи.

Столипінська аграрна реформа значно вплинула на програми земських подвірних переписів. Для відрубних, хуторських і общинних господарств, внаслідок різних відмінностей їх економічного устрою, давались різні групувальні ознаки: землеволодіння, купча земля та ін. Ускладнення оціночної справи відобразилося на системі статистичних досліджень. Глибше, ніж раніше, стали висвітлюватися питання про заняття населення, про соціальне положення окремих членів двору в землеробських і неземлеробських промислах, про найм, про оренду і купівлю землі, про наявність сільськогосподарських машин, про використання добрив, про робочу худобу та ін.

У 1910 р. було проведено третій загальний земський перепис Полтавської губернії, в 1911 – 1912 рр. описано 3 повіти Таврійської губернії, в 1913 р. проведено переписи в Чернігівській та Харківській губерніях. У цілому на Україні земські переписи охопили 35 повітів чотирьох губерній. У Київській, Подільській та Волинській губерніях подвірні переписи не проводились, а статистичні роботи розпочалися тільки з 1911 р. Тут були зібрані матеріали про чисельність населення, про врожайність сільськогосподарських культур, про роботу фабрик, заводів, кустарних промислів та ін. Останній земський сільськогосподарський перепис на Україні відбувся у 1916 р.

Висновок. За період свого існування в Україні з 1876 по 1919 рр. земства провели значні за обсягом статистичні роботи. Подвірні переписи за весь період були здійснені у 52 повітах шістьох українських губерній. З них у 15 повітах Полтавської губернії такі обстеження проводились тричі, а в 11 повітах інших губерній – двічі.

Представники української земської статистики обґрунтували нові методи збирання і аналізу інформації, започаткували нові напрямки статистичних досліджень.

Соціально-економічне значення досліджень української земської статистики обумовило її актуальність і поставило роботи її представників в число кращих досягнень української економічної думки.

Економіка

Література

1. Гозулов А. И. Очерки истории отечественной статистики / А. И. Гозулов. – М. : Статистика, 1972. – 312 с.
2. Кауфман А. А. Статистическая наука в России. Теория и методология. Историко-критический очерк / А. А. Кауфман. – М. : Издательство ЦСУ, 1922. – 218 с.
3. Каблуков Н. А. Пособие к ознакомлению с условиями и приемами собирания и разработки сведений при земско-статистических исследованиях / Н. А. Каблуков. – М. : Издательство Г. А. Лемана, 1912. – 28 с.
4. Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст. / Л. Я. Корнійчук. – К. : Видавництво Київського університету, 1971. – 253 с.
5. Історія економічної думки України / [під ред. Р. Х. Васильєвої]. – К. : Либідь, 1993. – 271 с.
6. Коропецький І. Українські економісти XIX ст. та західна наука / І. Коропецький. – К. : Либідь, 1993. – 185 с.
7. Мороховец Е. А. Буржуазные реформы 1860 г. / Е. А. Мороховец, Ш. М. Левин – М. : Воениздат, 1947. – 80 с.
8. Червинский П. П. Земледельческая программа, приспособленная к собиранию сведений для оценки земледельческих угодий / П. П. Червинский. – Чернигов : Типография губернского земства, 1881, выпуск 1-4.
9. Орлов В. И. Об организации земских статистических работ в Московской губернии / В. И. Орлов. – М. : Земство, 1881. – № 49. – 118 с.
10. Шликевич А. П. Что дают и что могут дать подворные переписи / А. П. Шликевич. – Земский сборник Черниговской губернии, 1890. – № 3-4.
11. Журавский Д. П. План статистического описания губерний Киевской учебной округа / Д. П. Журавский. – К. : Изд-во Киевского учебного округа, 1851. – 58 с.
12. Зибер Н. И. Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений / Н. И. Зибер. – К. : Изд-во Фрица, 1875. – 43 с.
13. Русов А. А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики / А. А. Русов. – К. : Изд-во Комерческого ин-та, 1914. – 127 с.
14. Варзар В. Е. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов / В. Е. Варзар. – СПб, 1887, выпуск 5. – 354 с.

Надійшла 05.12.2008